

*Голікова Н. С.,**доктор філологічних наук, доцент,
професор кафедри української мови**Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара*

МИСЛЕОБРАЗ «ЖІНКА» В ІНТЕРСЕМІОТИЧНОМУ ПРОСТОРІ ХУДОЖНЬОГО ДИСКУРСУ П. ЗАГРЕБЕЛЬНОГО

Анотація. У статті проаналізовано важливий сегмент інтерсеміотичного простору художнього дискурсу П. Загребельного, сконцентрованого навколо мислеобразу «жінка» – одного із ключових понять в концептосфері індивідуально-авторської мовотворчості. Акцентовано на тому, що студіювання мовних засобів оприявлення досліджуваного мислеобразу потребує опертя на еквіполентну мисленнєву категорію чоловік – жінка, яка в художньому дискурсі письменника зrealізована відповідним антонімічним концептом. З'ясовано, що в структурі художнього концепту «чоловік» – «жінка» релевантною постає семантико-смилова вісь «стосунки, почуття», спільна для обох когнітивних кодів. Визначено основні компоненти – лінгвокультурні й етномовні знаки, які становлять єдиний інтерсеміотичний простір щодо вербалізації мислеобразу «жінка» у вертикальному контексті мовотворчості П. Загребельного.

Мовно-текстові репрезентанти аналізованого поняття розподілено на такі групи: інтертекстеми, фольклоризми (фразеологізми, паремії, народні пісні), авторські афоризми та крилаті слова. Спираючись на теорію інтертекстуальності, схарактеризовано «чужі» слова, які відіграють текстотворчу й портретно-характеризувальну функції в письменницькому художньому дискурсі. Інтертекстеми класифіковано з огляду на їхню протоджерельну базу й на міжтекстові зв'язки. Аргументовано, що у фрагменті «жінка» інтертекстуально-функціонального поля мовотворчості П. Загребельного «сходяться» інтертекстеми та фольклоризми, які схожі щодо різновидів міжтекстової взаємодії і способів реалізації категорії інтертекстуальності. Доведено, що всебічний аналіз інтерсеміотичного простору авторського художнього дискурсу, сконцентрований поняттям «жінка», потребує долучення до його структури афоризмів і крилатих слів, які, відбиваючи специфіку філософського мовомислення П. Загребельного, є наслідком його активної мовотворчості. Висновковано, що самобутні мудрослів'я такого зразка слугуватимуть цінним джерелом для цитування іншими письменниками й прихильниками художньої прози митця.

Ключові слова: жінка, художній дискурс, мовно-естетичний знак, інтертекстема, фольклоризм, афоризм, крилатий вислів.

Постановка проблеми. У площині антропоцентричного студіювання художнього дискурсу П. Загребельного нагальними постають питання, пов'язані з усебічним, комплексним аналізом індивідуально-мовної картини світу (ІМКС) митця, що є важливим лінгвокогнітивним фрагментом національно-мовної картини світу (НМКС). Численні лінгвоодиниці, які оприявнюють світоглядне багатство етноспільноти, неодмінно віддзеркалюються в мові письменницької художньої прози.

Опис мовного портрета П. Загребельного через призму механізмів пізнання, розроблених у межах різних напрямів когнітивної лінгвістики та інших наук, насамперед передбачає вивчення когнітивного простору романістики прозаїка, який формують лінгвокультурні та художні концепти; образи-символи; авторські афоризми, крилаті слова, філософські роздуми; «чужі» слова з найрізноманітніших текстів лінгвокультурного універсуму; етномовні знаки – фольклоризми й міфологеми.

Специфічною рисою концептосфери П. Загребельного, зокрема, є художньо-літературна інтерпретація низки еквіполентних мисленнєвих категорій на зразок свій – чужий, сучасне – минуле, добро – зло, чоловік – жінка, село – місто, які в мові романістики зrealізовано антонімічними концептами, характерними для художнього дискурсу письменника [1, с. 224]. Із-поміж перерахованих логіко-семантичних протиставлень на особливу увагу заслуговує поняттєва опозиція «чоловік» – «жінка», що становить одну з найважливіших текстоцентричних осей у мовотворчості П. Загребельного. На нашу думку, спеціального дослідження досі потребує мислеобраз «жінка», ослівлений у прозових творах письменника найрізноманітнішими лінгвоодиницями та виразально-зображальними засобами, які формують значущу смислову сферу в полісегментній структурі антонімічного концепту «чоловік» – «жінка».

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Студіювання індивідуально-мовної картини світу П. Загребельного – це одне з актуальних завдань таких галузей сучасної лінгвоукраїністики, як: когнітивна лінгвістика та концептологія, етнолінгвістика, лінгвокультурологія, теорія інтертекстуальності, інтегративна лінгвостилістика тощо. Останнім часом певний теоретико-практичний досвід щодо опрацювання концептуальних і культурологічних особливостей складників лінгвокогнітивного простору мови художньої прози П. Загребельного зафіксовано в наукових розвідках Н. С. Голікової, Л. В. Голоух, Н. А. Карпенко, І. М. Ходаревої, Т. Г. Юрченко та ін. Проте усебічного дослідження й виявлення структурно-поняттєвої специфіки ІМКС письменника у зв'язку з лінгвокультурним універсумом та українською національною картиною світу в мовознавчих працях немає.

Спираючись на досягнення вітчизняних і закордонних дослідників, доходимо висновку, що проблема мовного портретування мислеобразу «жінка» загалом не нова, але вона лише частково розроблена у зв'язку з мовотворчістю П. Загребельного. Важливі фрагменти щодо концептуалізації мислеобразу «жінка» в авторському художньому дискурсі зафіксовані в дисертаційних працях і наукових статтях Н. С. Голікової [2; 3] та Н. А. Карпенко [4; 5]. Студіювання дослідниць присвячені переважно портретуванню художніх образів відомих

історичних особистостей Євпраксії та Роксолани, ослівлених в однойменних романах письменника. Утім, у працях науковців не охоплено всього цінного текстового матеріалу, що в прозових творах П. Загребельного є наслідком охудожнення не лише реальних, а й тих жіночих образів, які постали в авторській уяві. Поки що в лінгвоукраїністиці не вистачає і всеохопного аналізу художнього концепту «жінка», який потрібно сформулювати та структурувати на основі мови художньої прози митця.

Мета статті – проаналізувати мислеобраз «жінка» в інтерсеміотичному просторі художнього дискурсу П. Загребельного, що є важливим сегментом індивідуально-авторського лінгвокогнітивного поля, у межах якого одним із ключових понять постає логіко-семантичне протиставлення «чоловік» – «жінка».

Виклад основного матеріалу. У мовно-мозаїчній картині світу П. Загребельного одним з найвиразніших є мислеобраз «жінка», репрезентований у художній прозі письменника багатьма виражально-зображальними засобами, що неодмінно відбивають основні стильові ознаки української літератури. Цілісний аналіз ключового художнього образу передбачає структурування та докладну характеристику складників лінгвокогнітивного простору мовотворчості письменника, сконцентрованого узагальненим поняттям «жінка». За нашими спостереженнями, такий значущий сегмент ІМКС прозаїка насамперед становлять *мовно-естетичні знаки* (термін, уведений до наукового поля мовознавчих досліджень С. Я. Єрмоленко [6]) – «різномірні мовні одиниці, до яких належать слова-поняття, приказки, прислів'я, крилаті вислови, фразеологізми, афоризми, рядки із творів художньої літератури тощо» [6, с. 7].

Спираючись на цінні спостереження та висновки С. Я. Єрмоленко щодо функціонування мовно-естетичних знаків української культури в художній літературі, формуємо інтерсеміотичний сегмент лінгвокогнітивного простору художніх творів П. Загребельного, до якого вналежнюємо різномірні знаки лінгвокультурного універсуму, фольклоризми та авторські афоризми й крилаті слова. Якщо лінгвокультурні й етномовні знаки відбивають взаємодію двох різновидів літературної мови за моделлю «чуже слово (текст)» → «індивідуально-авторське слово (текст)», то мудрослів'я, творцем яких є П. Загребельний, – це афоризми й крилаті слова, що належать до лінгвокультурних знаків, імовірно «занурених» в інший текст у напрямку «індивідуально-авторське слово (текст)» → «чуже слово (текст)».

Попри те, що «чужі» слова як знаки лінгвокультурного універсуму (цитати, алюзії, ремінісценції тощо) наразі активно вивчають у межах теорії інтертекстуальності, етномовні знаки (фразеологічні одиниці, прислів'я та приказки, народні пісні, казки та ін.) є традиційним об'єктом для дослідження у фольклористиці, зокрема у фразеології, пареміології тощо, а письменницьку афористику найчастіше студіюють представники когнітивної лінгвістики, лінгвостилістики та лінгвософії, – усі ці мовно-естетичні знаки «сходяться» в єдиному інтертекстуально-функціональному полі концепту «чоловік» – «жінка» як «запозичені» (або ймовірно «запозичені») слова, що оприявнюють міжтекстові зв'язки. Під час систематизації релевантних лінгвоодниць – засобів вираження мислеобразу «жінка» та структурування відповідного когнітивного коду в межах аналізованого антонімічного концепту висновковуємо, що складники інтерсеміотичного простору романістики П. Загре-

бельного найперше відбивають такі основні ознаки художнього стилю, як культуротворчість та естетичність.

Загалом у художній прозі письменника важливу роль відіграють численні лінгвокультурні мовно-естетичні знаки – *інтертекстеми*, які, «переплітаючись» з авторськими висловленнями у вертикальному контексті його мовотворчості, репрезентують взаємодію різночасових текстів. У такий спосіб вони, з одного боку, відбивають особливості філософського, асоціативно-образного мовомислення прозаїка, а з другого – актуалізують безперервність історичного розвитку української етноспільноти, оприявнюють безпосередній зв'язок її духовно-мовних надбань з лінгвокультурними цінностями інших народів [1, с. 111]. У низці лінійних контекстів ті чи ті інтертекстеми з давньої поезії слугують ідентифікаторами історичної пам'яті про Роксолану, мислеобраз якої в однойменному романі П. Загребельного портретизовано як символ української жінки, здатної боротися з труднощами навіть у «золотих тенетах» султана. Наприклад, у розлогому контексті *Для султана й гостей було розіграно «Сказання слов'янської княжни» з «Семи красунь» Нізамі, і Сулейман вельми втішився цим, щедро обдарував читців і побажав провести ніч коло Нізамі. І тої ночі написав Хуррем про все те, навіши в листі рядки з Нізамі про слов'янську княжну: Бо вона в усіх науках господинею була, / Розумом крилатим здивувати будь-кого могла. / Всі глибини руху тіл небесних осягла, / Тайну тайн арканом думки сповила. «Хіба ж то не про мою безцінну Хуррем сказано у великого Нізамі!» – вигукнув султан* [8, с. 671] цитовано Нізамі Гяджеві – поета-класика середньовічного Сходу (XII ст.). Із погляду лінгвостилістики в межах метатексту наведена інтертекстема є компонентом риторичного паралелізму, що виконує портретно-характеризувальну функцію.

Важливими штрихами до портрета Роксолани постають й інтертекстеми – цитати з літературних творів або вислови інших митців, зокрема: *Гірко всміхаючись, шепотіла Роксолана слова давнього арабського поета: «О друзі! Чи бачили ви коли-небудь в житті жертву, яка плакала б од любові до бивці? Ми обоє плакали або готові були заплакати від любові одне до одного, і її сльоза скотилася перш, ніж моя»* [8, с. 729]; *Велич можна здобути і в любові. Недарма ж славетний італійський художник сказав про нього (Сулеймана): «У великого чоловіка і любов буває велика, коли його серцем заволодіє незвичайна жінка»* [8, с. 734] тощо.

У художній прозі П. Загребельного найчастіше функціонують інтертекстеми літературного походження. Висловлюючись про відомих жінок, характеризуючи героїнь, створених власною уявою, автор нерідко апелює до прототекстів українських і зарубіжних письменників, як, наприклад, у романі «Левине серце»: – *А наші рідні українські русалки? – нагадав Кнурцеві автор. – Чи ти забув, що в них лоскотання було головним засобом виробництва? – Як же. Шевченко: «Можє, вийшла русалонька матері шукати, а можє, жеде козаченька, щоб залоскотати». Але це все в минулому. А що сьогодні? [9, с. 112]; Ось тут Гриша [...] зів на зрадливу дівчину змучені свої очі і дивився так тяжко, тильно й довго, що за цей час можна було б виголосити один з відомих монологів найвідомішого шекспірівського героя: «Такий ваш вчинок, що і рум'янець скромності поганить, цноту лукавством зве, зриває рожу з ясного чола чистого кохання й болячку садить; обертає шлюбні обітниця на клятви картяра; такий ваш вчи-*

нок, що із тіла шлюбу виймає душу й робить жужем слів святий обряд; стидом палає небо, лице землі в скорботі про той вчинок так засмутилось, мов напередодні страшного суду» [9, с. 221]; *Наталчині ночувальники не володіли такою розвогненою уявою, як автор цієї розповіді, до амазонок за щоденними клопатами вони сягнути ніяк не могли, але знайшовся з-поміж них запеклий театрал, який бачив у ваханговців «Господиню заїзду» Гольдоні, і з його легкої руки Наталку прозвано було серед уповноважених «нашою Мірандоліною» [9, с. 230] тощо.*

Подекуди в авторських «замальовках» жіночих образів натрапляємо на цитати із сакральних прототекстів: *Вільною рукою пригорнув я (Богдан) до себе Мотронку, поцілував її зверху в голову, лякаючись поглянути їй в обличчя, ласкаво відіпхнув од себе, віддав малого Юрка Ганні, скочив у сідло – і світ широкий, воля! Як сказано: «Полюбила Давида друга дочка Саулова Мелхола. Саул думав: оддам її за нього, щоб вона була йому сіттю» [10, с. 70].* Метафорично-смысловий підтекст цитати з роману «Я, Богдан» потребує її розшифрування як функціонально-алюзивної інтертекстеми, що проспектує розвиток подальших стосунків між юною Мотрею і вже немолдим гетьманом Богданом Хмельницьким.

Вертикальний контекст мовотворчості П. Загребельного засвідчує, що мислеобраз «жінка» найчіткіше простежується саме в межах художнього концепту «чоловік» – «жінка», у структурі якого релевантно постає семантико-смысловна вісь «стосунки, почуття», спільна для обох когнітивних кодів. У такому разі звертаємо увагу не лише на цитати, а й на інтертекстеми-імена, що в деяких лінійних контекстах утворюють двослівні антитези – структурно найстилісніші фігури мови. Наприклад: *Так, так, (Гриша) усміхнувся! Гнав од себе всі трагедії, лиха й розпуку, прощався з коханням сміючись. Коли Ромео запалав любов'ю до Джульетти, це ще була комедія, а не трагедія. Гриша хотів показати, що він утримується на тій першій стадії. Він усміхнувся до молодих і спокійно промовив: – Дякую вам за таке дороге для мене запрошення. [...] у хвилину найтяжчих випробувань спромігся на висловлювання майже королівське, так ніби були перед ним не Котя та Іван, а Трістан і Ізольда, Пірам і Тісба, Лейлі і Меджнун, Ромео і Джульетта або принаймні Наталка і Петро [9, с. 221].*

Інколи в узагальненому образі жінки, створеному авторською уявою, розпізнаємо іронічні «нотки», що виникають на основі асоціативних зв'язків між образами невідомих жінок та історичними особистостями або героїнями, імена яких «запозичено» із творів інших письменників: *І на кого ж я (Сміян) натрапив у своїй роз'юшеності? Кого першого зустрів у цих нікчемних лабіринтах контрольної влади? Коли б трапилася там цариця Катерина, яка зруйнувала колись Запорозьку Січ, гоголівська панночка, що призвела до загибелі нещасного бурсака Хому Брута, або навіть полум'яна революціонерка Роза Люксембург, іменем якої названо вулиці буквально всіх міст Радянського Союзу, – то й тоді я б не сторопів так, як нині, коли на мене, щойно я переступив поріг простого штабного приміщення, пішла груди в груди молода висока жінка [11, с. 386].* У проілюстрованому контексті виявлення функціонально-смыслових відтінків, показових для стилістичного паралелізму *молода висока жінка ↔ цариця Катерина, гоголівська панночка, Роза Люксембург* залежить від фонових знань читачів, які можуть по-своєму декодувати таку фігуру мови.

В інтерсеміотичному просторі художнього дискурсу П. Загребельного актуалізуємо й етномовні знаки, що слугують структуруванню мислеобразу «жінка». У мові романів прозаїка найчастіше натрапляємо на фольклоризми, які виконують портретно-характеризувальну функцію, наприклад: *...женихи їхали до Наталки аж ген звідки, та вона всім давала одкоша і вмирала за Левенцем... [12, с. 62–63]; ...часто приїздила (Зізі) до нас у відрядження, падала мов сніг на голову... [12, с. 160]; ...дочка буквально без ножа різала батька своєю прискіпливістю й педантизмом [12, с. 198]; Шведише вона покрутить ним, як циган сонцем, – ось як! [12, с. 226]; І одна з договірних сторін, звана Марією, для прикладу, й гадки не має про існування другої сторони, званої в побуті Митьком Чередою [12, с. 370] тощо.* У художньому тексті фразеологізми та паремії дають змогу естетизувати й лаконізувати риси характеру героїнь, які в авторській мовотворчості символізують збірний мислеобраз української жінки.

У художньому дискурсі П. Загребельного особливе призначення мають фольклоризми – народні пісні. Етномовні знаки такого зразка по-особливому динамізують художню оповідь у тому разі, коли в лінійному контексті цитовано весь народнопісенний твір або питому вагому його частину, що є показовим для вертикального контексту роману «Роксолана». Наприклад: *Настася хлюпотіла водою, приспівувала: «Ой на горі ставочок, на ставочку млиночок, а в млиночку млинарка, мала ж вона три доньки. Одну дала до татар, другу дала до турок, третю дала до волох. Котру дала до татар, то тій дала весь товар, котру дала до турок, то тій дала сто курок, котру дала до волох, то тій дала сито блох». Може, коли вже не маєш не тільки власної сорочки на тілі, а й надій, то тоді ти найбезтурботніша людина на світі [8, с. 95].* У низці контекстів роману «Роксолана» історично-епічні пісні-плачі, родинно-побутові, невірницькі пісні виконують основну – культурно-історичну – функцію у яких вони формують асоціативно-стилістичні фігури на позначення душевного стану героїні, її туги за Батьківщиною [1, с. 219].

Крім лінгвокультурних та етномовних знаків, у художньому дискурсі П. Загребельного виразні індивідуально-авторські висловлення філософського змісту на кшталт: *Жінка стоїть над війнами, над державами, над світами, бо вона жінка, і цим все сказано! [13, с. 56]; ...де жінка, там завжди святощі й чистота... [14, с. 135]; Перемогти навіть найбільшу армію це не означає перемогти найбезсилішу і найсамотнішу на світі жінку [11, с. 112]; В жінці ми шукаємо одкровення і вічності, яка передається через доброту [15, с. 203]* тощо. Афоризми й крилаті слова – це авторські мудрослів'я, що слугують основним засобом осмислення світу митцем, одним з найважливіших прийомів охудожнення узагальненого образу жінки в його мовотворчості. У рецепції читачів узагальнені висловлення письменника щодо високої ролі жінки в суспільстві, її історичної місії як хранительки роду можуть бути переосмислені й нерідко змінюють свою первинно-текстову внутрішню форму. Утім, такі логіко-семантичні трансформації влучних висловлень ще більше переконують у тому, що софійний спосіб філософствування письменника, орієнтований на відкритість людини світові можливостей, на поліфонію і творче розмаїття людської думки, сонячним промінням відіб'ється в душах прихильників і шанувальників романістики прозаїка.

Висновки. Мислеобраз «жінка», вербалізований у художній прозі П. Загребельного, належить до ключових констант розгалуженого лінгвокогнітивного простору авторської мовотворчості. Докладний аналіз письменницької романістики засвідчує, що узагальнений образ жінки формують численні тропи і стилістичні фігури, а також текстові фрагменти, що належать до мовно-естетичних знаків світової й української культури. За нашими переконаннями, саме інтерсеміотичний сегмент лінгвокогнітивного простору, який становлять різнотипні інтертексти, фольклоризми та індивідуально-авторські афоризми й крилаті слова, постають надійною основою для моделювання мислеобразу «жінка». Комплексне студіювання мінітекстів такого зразка в межах низки сучасних наукових галузей є актуальним для лінгвоукраїністики загалом. На нашу думку, у подальшому цій проблемі має бути присвячено низку спеціальних досліджень.

Література:

- Голікова Н. С. Мова художньої прози Павла Загребельного: від слова до концепту : монографія. Дніпро : Акцент ПП, 2018. 432 с.
- Голікова Н. С. Концепт «Євпраксія» в художньому дискурсі П. Загребельного. «The Tenth European Conference on Languages, Literature and Linguistics». *Proceedings of the Conference (February 23, 2016)*. «East West» Association for Advanced Studies and Higher Education GmbH. Vienna, 2016. P. 24–29.
- Голікова Н. С. Художній дискурс П. А. Загребельного: лінгвокогнітивний і прагматистичний аспекти : дис. ... д-ра філол. наук : 10.02.01. Київ, 2019. 530 с.
- Карпенко Н. А. Вербалізація концепту *жінка* в дискурсі П. Загребельного : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01. Харків, 2012. 26 с.
- Карпенко Н. А. Концептуалізація жіночих власних назв у романах П. Загребельного. *Лінгвістичні дослідження*. Харків, 2011. Вип. 32. С. 69–74.
- Єрмоленко С. Я. Мовно-естетичні знаки української культури : монографія. Київ : Інститут української мови НАН України, 2009. 352 с.
- Голікова Н. С. Мудрослів'я Павла Загребельного : словник. Дніпро : Ліра, 2019. 180 с.
- Загребельний П. А. Роксолана : історичний роман. Київ : А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА, 2013. 800 с.
- Загребельний П. А. Вигнання з раю : Романи. Київ : Рад. письменник, 1986. 456 с.
- Загребельний П. А. Я, Богдан. Харків : Фоліо, 2008. 672 с.
- Загребельний П. А. Тисячолітній Миколай : Роман : Ч. I. Харків : Фоліо, 2003. 399 с.
- Загребельний П. А. Твори в шести томах. Т. 6. Київ : «Дніпро», 1981. 560 с.
- Загребельний П. А. Юлія, або Запрошення до самовбивства : Роман. Харків : Фоліо, 2003. 351 с.
- Загребельний П. А. Твори в двох томах. Том другий. Смерть у Києві. Первоміст : романи. Київ : Дніпро, 1984. 664 с.
- Загребельний П. А. Південний комфорт : Роман. Харків : Фоліо, 2004. 351 с.

Holikova N. Mental image “woman” in the intersemiotic space artistic discourse of P. Zagrebelyni

Summary. The article analyzes an important segment of the intersemiotic space of P. Zagrebelyni's artistic discourse, centered around the mentally image of «woman», which is one of the key concepts in the conceptual sphere of individual-author language creation. It is emphasized that the study of the linguistic means of revealing the studied thought image requires reliance on the equipollent thought category of man – woman, which is realized in the writer's artistic discourse by the corresponding antonymic concept. It has been found that in the structure of the artistic concept «man» – «woman» the semantically meaningful axis «relationship, feeling», which is common to both cognitive codes, becomes relevant. The main components are identified – linguistic and cultural signs that constitute a single intersemiotic space for the verbalization of the mentally image «woman» in the vertical context of P. Zagrebelyni's language creation.

The linguistic and textual representatives of the analyzed concept are divided into three groups: intertextemes, folklorisms (phraseologisms, paremies, folk songs), author's aphorisms and catchphrases. «Foreign» words that play a text-creating and portrait-characteristic function in the writer's artistic discourse are qualified, based on the theory of intertextuality. Intertextemes are classified, in particular, taking into account the intertextual connections between them and their proto-source base. It is argued that in the fragment «woman» of the intertextual-functional field of P. Zagrebelyni's language-making, intertextemes and folklorisms «converge», which, just like the writer's «foreign» words, reveal different types of intertextual interaction and ways of realizing the category of intertextuality. It is proved that a comprehensive analysis of the intersemiotic space of the author's artistic discourse, concentrated on the concept of «woman», requires the inclusion of aphorisms and catchphrases in its structure, which reflect the specifics of P. Zagrebelyni's philosophical language thinking and are the result of his language creation. It is concluded that original wisdom of this kind will serve as a valuable source for citation by other writers and supporters of P. Zagrebelyni's literary work.

Key words: woman, artistic discourse, linguistic-aesthetic sign, intertextem, folklorism, aphorism, winged expression.